

Andrija GAMS

NAPOMENE UZ RAD „PRILOG IZUČAVANJU UČEŠĆA BAČKIH JEVREJA U NOR-u NARODA JUGOSLAVIJE”

1.

U uvodnoj napomeni ovog Zbornika naznačeno je da, s jedne strane, svaki autor sam odgovara, pre svega literarno i naučno, za svoj napis; s druge strane da je cilj naših Zbornika o učešću Jevreja u Narodnooslobodilačkoj borbi da iznesu samo činjenice o tom učešću, bez obzira na to kakva će biti njihova politička, istorijska ili druga ocena, naročito iz jedne kasnije istorijske perspektive. Ipak, rad Dušana Jelića o učešću Jevreja u NOB u Bačkoj obuhvata obrađenu temu šire nego što to zahteva čisto faktografski metod; osim toga piše o jednoj pojavi koja, iako vezana za Bačku, ima mnogo širi značaj. Kad je već tako, izgleda mi da će biti korisno dati još neke opšte podatke o društvenom položaju Jevreja između dva rata u Bačkoj i Vojvodini uopšte i da se pokaže da je taj položaj odraz položaja Jevreja u Srednjoj Evropi. Razume se, ti podaci mogu imati određenu vrednost i sami za sebe u pogledu obaveštavanja čitalaca, naročito za mlađe čitaoce koji nisu bili savremenici tih događaja.

Bivša Kraljevina Jugoslavija, nastala kao rezultat pobede Antante, bila je sastavljena iz dve ranije samostalne države — Kraljevine Srbije i Kraljevine Crne Gore kao i iz delova bivše Austro-Ugarske Monarhije. Ona je delila sudbinu ostalih država nastalih ili povećanih i prestrukturisanih posle I svetskog rata: bila je sastavljena iz raznorodnih (po kulturnom razvitku, tradiciji, geopolitičkoj uslovljenosti itd.) delova, istrgnutih iz ranijih, kroz kraće ili duže vreme ustaljenih privrednih celina, što je doprinelo društvenoj neujednačenosti i političkoj nestabilnosti tih država. Sve te zemlje (osim Čehoslovačke i dela Poljske) bile su industrijski nerazvijene i sa zaostalom zemljoradnjom, a takođe (opet osim Čehoslovačke) siromašne kapitalom, te gradovi (mahom administrativni centri) nisu mogli apsorbovati priliv viška agrarnog stanovništva — bezemljaša. Ekonomsko stanje i socijalne nevolje postali su još teži kada se tokom dvadesetih godina javila

teška svetska ekonomska kriza koja je u izvesnom smislu još teže pritiskivala ove zemlje od industrijski razvijenih. Jugoslaviju, osim toga, pritiskivalo je još i nerešeno nacionalno pitanje.

Kao jednu od reakcija na političke, ekonomske i socijalne nedaće u tim državama treba uzeti i pojavu antisemitizma, naročito u Poljskoj gde je jevrejsko stanovništvo činilo oko 15%, i Rumuniji gde je iznosilo oko 8% stanovništva, skoncentrisanih naročito u nekim većim gradovima. Doduše, antisemitizam u tim sredinama postojao je još pre I svetskog rata, ali posle rata, naročito od tridesetih godina, dobija novog maha.

No zemlja u kojoj odmah posle rata antisemitizam dobija institucionalizovane, od države podržavane forme, bila je Mađarska. Uostalom, Mađarska je bila prva zemlja u kojoj se posle I svetskog rata pojavio organizovan desničarski pokret koji je kasnije, po nazivu italijanskog pokreta, nazvan fašizmom (taj naziv je uobičajen naročito kod nas i u istočnim zemljama), a koji je u svojoj doslednosti (uprkos zbrci u idejama na kojima je bazirao), organizovanosti, okrutnosti i antihumanizmu kulminirao — u nemačkom nacionalsocijalizmu.

Mađarska pre I svetskog rata imala je oko 5% jevrejskog stanovništva, tj. oko 1.000.000 na 20.000.000. No Jevreji u Mađarskoj imali su naročiti društveni položaj. Mahom su pripadali srednjem sloju gradskog stanovništva, samo u Budimpešti, gde su inače činili četvrtinu stanovništva, bilo je jevrejskog, srazmerno malobrojnog proletarijata. Bilo je među njima i dosta sirotinje pa i tzv. lumpenproletera, a na severozapadu, u današnjoj Prikarpatškoj Rusiji, i sitnijih zemljoradnika i nadničara. No ono što je naročito značajno za društveni razvitak Mađarske u drugoj polovini XIX veka jeste okolnost što su Jevreji bili pretežno velikim delom nosioci modernog kapitalizma.

Zašto upravo u Mađarskoj? Zbog strukture mađarskog feudalizma. Posle pobede nad seljačkim ustankom na čijem je čelu bio Doža Đerđ 1514. godine, mađarsko plemstvo je obespravilo i priteglo kmetove a sebi obezbedilo privilegije kao u retko kojoj zemlji Evrope. Verbecijev Tripartit (inače sa gledišta pravne nauke i tehnike delo visoke vrednosti) fiksirao je takvo stanje za buduće vekove. Malobrojni i maloljudni gradovi imali su, pored činovnika i ostale »birokratije«, sitno građanstvo mahom nemačkog porekla, zanatlije i male trgovce uklopljene u sistem feudalnog društva. Niže plemstvo, često zvano po engleskom uzoru »džentrija«, obavljalo je sudske i administrativne poslove mahom po županijama, konzervativnim ustanovama plemićke samouprave, i — pomalo je propadalo, deklasiralo se. Trgovinom niti je htelo niti je umelo da se bavi. U tom feudalnom sistemu živeli su i Jevreji, pravno i društveno diskriminisani, i prilagođavali su se

tom sistemu. U gradovima obično nisu smeli da stanuju, bolje reći da prenoće, stanovali su po okolnim selima a u gradovima su se zadržavali samo preko dana. Mnogi od njih su živeli na velikim feudalnim imanjima nastojeći da naturalnu rentu koju su davali kmetovi pretvore u novčanu u korist feudalaca; to su radili kao zakupci mlinova, mesarnica, krčmi, upravnici imanja, nadzornici raznih poslova. Ova njihova delatnost bila je korisna sa gledišta intenziviranja zemljoradnje u datim okvirima, ali ne i omiljena među seoskim stanovništvom. (Sličnu ulogu su igrali Jevreji u feudalnom poretku Poljske, samo još intenzivnije.) Kada su 1867. godine dobili u novo uređenoj Austro-Ugarskoj Monarhiji ravnopravnost, počeo je njihov nagli ekonomski i društveni uspon. Sitni zajmodavci postaju bankari, skupljači perja, vune i kože, otvaraju radionice i fabrike. I deca siromašnih Jevreja nastoje da se školuju. Jevreji, »narod knjige«, uz to vitalan, kroz svoju tešku istorijsku sudbinu naučen da bude pokretljiv i prilagodljiv društvenim promenama, brže se koristi mogućnostima u novim društvenim uslovima nego vezani i, kako mađarska izreka kaže »uz zemlju prilepljeni«, seljaci (koji su u svojoj masi i posle formalnog oslobođenja od kmetstva ostali bezemljaši i faktički feudalno zavisni), i plemići ogrezli u neradu, samohvalisanju, irealnom održavanju i podržavanju preživelih shvatanja i životnih oblika, i nepokretljiva džentrija koja je u komičnom imitiranju plemstva sva bila okrenuta irealno shvaćenoj i idealizovanoj prošlosti. Jevreji od svoje emancipacije do početka I svetskog rata doprinose nesrazmerno mnogo ne samo stvaranju moderne industrije (iako relativno još nerazvijene), trgovine i bankarstva, razmahu privrednih snaga zemlje, nego i uvođenju i širenju modernih zapadnih ideja u mađarsku kulturu, javni život, književnost, nauku i novinarstvo.

Ceo ovaj proces imao je za svoju posledicu brzu asimilaciju Jevreja, napuštanje jevrejskih životnih oblika i shvatanja (koje su ranije sami jevrejski rabini i talmudisti bili nametnuli Jevrejima da ih i na taj način izdvoje iz okoline) s jedne strane, i antisemitizam sa druge. Nosioi antisemitizma bili su delom sitne zanatlije i trgovci koje je kapitalizam istisnuo i drugi elementi koje je ugrožavala jevrejska konkurencija, ratom osiromašeni i deklasirani srednji slojevi i neki crkveni krugovi. A sami Jevreji, po formuli ostalih asimilovanih Jevreja po Evropi da su oni samo religija a ne narodnost, zaista se brzo asimiluju Mađarima (ovo tim pre što su u Mađarskoj živeli Jevreji još od XII veka). Asimilacija je zahvatila i Jevreje koji su masovno pridolazili iz Jevrejima gusto naseljenih delova monarhije (Galicije, Bukovine). Do rata antisemitizam u Mađarskoj nije mogao uzeti odlučujućeg maha. Opšti društveni napredak, i pored jakih ostataka feudalnih snaga, davao

je dovoljno prostora navedenom društvenom kretanju Jevreja, čak i podsticao ga. Ali posle izgubljenog rata i Trianonskih ugovora kojim je Mađarska bila svedena na oko trećinu svoje predratne teritorije uz gubitak svojih važnih sirovinskih baza — stanje se menja. Šok od izgubljenog rata i njegovih posledica, ekonomska i društvena kriza povećavaju se prilivom brojnog činovništva-džentrije iz krajeva pripojenih drugim državama. No i u samoj zemlji broj suvišnih i nezaposlenih ljudi povećava se prilivom bivših oficira, podoficira, činovničkih i sličnih slojeva kojima nema više mesta u suženoj državi. I tada se javlja antisemitizam svom snagom, podstican još i time što je u tzv. »Komuni«, Mađarskoj sovjetskoj republici od marta do avgusta 1919. godine, koju je uz pomoć Antante srušila Hortijeva soldateska, bilo srazmerno mnogo Jevreja, rukovodilaca i učesnika. Komunisti i Jevrejin postaju sinonimi, iako se Jevreji optužuju i kao kapitalisti i eksploatatori mađarskog naroda. Jevreji postaju »žrtveni jarac« jednog poraženog, zbunjenog, unutrašnjim sukobima i nerešenim socijalnim pitanjima razrivenog društva. Jevreji su »krivi« za sve — za poraz, za krizu, za Trianon, za nerešena društvena pitanja, za masovnu bedu. Društveni i politički konzervativizam trijumfuje, feudalni, društveno deklasirani srednji slojevi i ostali reakcionarni elementi, a to će reći masovna baza fašizma, čini po društvo vrlo opasnu stvar: od svojih zabluda i grešaka pravi dogmu, svoju društvenu nemoć proglašava za vrlinu a od svojih društveno prevaziđenih pozicija stvara kult. S druge strane, irealne i izmišljene uzroke društvenih nedaća pripisuje Jevrejima, bez ikakve društvene opravdanosti i istorijske logike. Počinje serija institucionalizovanih, od države podržavanih mera protiv Jevreja počev od »numerus clausus«-a (određivanje broja Jevreja po određenoj srazmeri koji mogu da se upišu na Univerzitet) pa do njihovog fizičkog zlostavljanja i ekonomskog upropašćivanja. Te mere jačaju od 1933. godine kada Hitler dolazi na vlast u Nemačkoj. Ipak, sve te mere manje pogađaju Jevreje — vrhovne kapitaliste koji se, uostalom, masovno pokrštavaju (iako, pošto je preuzet »rasni« kriterijum od hitlerizma, pokrštavanje nije više značilo »spas« za Jevreje, osim za najbogatije).

2.

U Jugoslaviji, gde je broj Jevreja pred rat iznosio nešto preko 70.000 hiljada (oko 0,5% stanovništva), masovnog antisemitizma nije bilo, naročito ne u bivšoj Kraljevini Srbiji gde je broj Jevreja bio skroman, a takođe i njihova privredna snaga. Zvaničnog antisemitizma ili zvanične diskriminacije prema Jevrejima takođe nije bilo sve do 1940. godine, kada je Jugoslavija, pod Hitlerovim

pritisikom, preduzimala neke, više simbolične zakonske mere protiv Jevreja. Ipak je bilo razlike u društvenom raslojavanju i društvenom mestu dve osnovne grupe Jevreja u Jugoslaviji: Jevreja sa bivše teritorije Otomanske Imperije (Srbija, Makedonija, Bosna i Hercegovina) — mahom Sefarada, i Jevreja sa teritorije bivše Austro-Ugarske Monarhije (Vojvodina, Hrvatska) — mahom Aškenaza. Hrvatska, putem personalne unije sa Mađarskom Kraljevinom još od srednjeg veka ima sličan društveni razvitak, a počevši od seljačkih buna i njihovog ugušenja skoro istovetnu feudalnu strukturu kao i Mađarska. Jevreji, naročito posle emancipacije 1867. godine, na sličan način zauzimaju privredne položaje u društvenom vakuumu feudalne strukture kao i u Mađarskoj, iako tu ne zauzimaju značajne položaje u kulturnom životu kao u Mađarskoj. Asimilacija takođe teče iako sporije jer su se neki Jevreji već smatrali asimilovanim u Mađare ili Nemce. No, opšte uzevši položaj Jevreja u predratnoj Jugoslaviji nije bio nepovoljan. U dve pokrajine, u Crnoj Gori i u Sloveniji, Jevreja skoro nije ni bilo.

Međutim, Jugoslavija kao celina već ni zbog svog osetljivog geopolitičkog položaja nije mogla a da se ne uvlači u kobne istorijske događaje koji su prethodili II svetskom ratu. Dolaskom Hitlera na vlast tzv. Mala antanta, čiji je član bila i Jugoslavija, kao što je poznato, postepeno se raspada i Jugoslavija se našla pod sve većim ekonomskim i političkim pritiskom Hitlera. Zajedno sa tim pritiskom sve više prodiru u Jugoslaviju i oblici antisemitizma i aktiviraju se latentne snage sklone antisemitizmu (neki malograđanski elementi, ponegde crkva, folksdojčeri i druge narodnosti koje primaju antisemitske impulse iz tzv. »matičnih« zemalja, ustaše, ljoticévcí). No reakcionarne snage pod uticajem hitlerizma uzimaju maha ne samo u Jugoslaviji nego u celom svetu, a svugde se povlače društvene snage koje su zastupale demokratiju i socijalni progres, tj. društvene uslove ravnopravnog života Jevreja. Socijalna demokratija, ali i buržoaske demokratije, zbog svoje nemoći da reše društvene probleme, nedostatka perspektive, i borbenosti, a zatim želje za kompromisom, kompromituju se ne samo u Nemačkoj (to je bio jedan od preduslova uspona i pobeđe Hitlera) nego i u celoj Evropi (Mak Donald u Engleskoj, Leon Blum u Francuskoj itd.). Vera u te snage naročito se gubi posle pobeđe Franka nad španskom revolucijom.

Položaj Jevreja u Evropi postaje očajan, a gde hitlerizam pobeđuje počinje njihovo fizičko istrebljenje. Tom očajnom položaju doprinosi i okolnost što su Jevreji sve ove događaje dočekali sasvim nespremni jer su bili, i pored svih antisemitskih pojava, uljuljkani u iluzijama emancipacije i asimilacije. Doduše, bile su iznenađene i sve napredne i demokratske snage kojima su Hitle-

rove ideje i planovi, tako bezočno objavljeni u »Mein Kampf-u«, izgledale samo kao pretnje i eventualne fantazmagorije, neostvarljive u Evropi XX veka. Tom njihovom lakovernošću i željom za mirom po svaku cenu obilno se koristio Hitler. Ali on se putem svojim smicalica i makijavelističkih mahinacija koristio i lakovernošću Jevreja, dok im je istovremeno u svojoj perfidnoj propagandi pripisivao sva zla sveta: oni su, kao, već po svojoj »rasi«, nosioci svih ljudskih zala, oni kuju stalne zavere u cilju vladanja svetom putem plutokratije i boljševizma (Das plutokratisch-bolschewistische Judentum), i t. sl.

Očajno stanje Jevreja u Srednjoj Evropi zahvata postepeno i jugoslovenske Jevreje iako još, do izbivanja rata, pravno zaštićene. Avet hitlerizma sve se više nadnosi i nad njima.

Jedina snaga koja je izgledala u tim danima da će se moći suprotstaviti hitlerizmu bio je Sovjetski Savez i ideologija komunizma. Izgledalo je da je došla konačna kriza pred slom kapitalizma kako je to Marks bio predvideo. Jevreji, naročito omladina, sve se više priklanjaju toj veri u Sovjetski Savez i ideologiju koju je on propagirao, jer je ta ideologija stavljala u izgled ne samo rešenje socijalnih nepravdi, odstranjenje eksploatacije čoveka po čoveku i stvaranje društva pravde i jednakosti, nego i rešenje svih nacionalnih pitanja, pa i jevrejskog.

U Jugoslaviji politička i društvena snaga koja se ozbiljno i sistematski pripremala za borbu protiv hitlerizma bila je Komunistička partija Jugoslavije. Ona je na bazi svog programa narodnog fronta privlačila veliki deo naprednih snaga zemlje. Imajući jasnu orijentaciju, boreći se hrabro, dosledno i beskompromisno, imajući u svom članstvu primere moralne čistote, stiče mnogo pristalica i među jevrejskom omladinom. Doduše, postojao je i cionistički omladinski pokret čiji je najveći deo bio marksistički orijentisan i organizovan u Hašomer hacair-u. Ideal tog pokreta bio je rešenje jevrejskog pitanja u Izraelu, ali na bazi socijalističkog društvenog uređenja čija bi osnovna društvena ćelija bila kibuc sa kolektivnom svojinom i u osnovi kolektivnim životom. No upravo je Hašomer hacair dao mnogo kadrova, zbog sličnih ideja i vaspitnih formi, komunističkom omladinskom pokretu u Jugoslaviji.

3.

Vraćajući se Jevrejima u Bačkoj čiju borbu upravo opisuje Dušan Jelić, jasno nam je da sve ovde izneto možemo primeniti i na tu oblast. Jevreji imaju isto mesto u društvenoj strukturi Bačke, uglavnom i posle njenog pripajanja Jugoslaviji, kao i

Jevreji u Mađarskoj uopšte uzevši. Između dva rata veliki deo industrije, mahom stvorene između dva rata, nalazi se u njihovim rukama, a zastupljeni su u nesrazmerno velikom broju i u slobodnim profesijama. Ipak, bitna je razlika što Jevreji u Bačkoj nisu bili izloženi diskriminaciji ili ma kakvim proganjanjima od zvaničnih vlasti. Jedino im je prebacivano sa te strane da se smatraju Mađarima, govore mađarski i da su nosioci mađarske kulture. Doduše, poslednjih nekoliko godina pred rat bilo je organizovanih antisemitskih pojava protiv Jevreja i kod Srba (npr. antisemitski listovi na srpskohrvatskom jeziku), ali to su bili ljotićevci ili drugi pojedinci koje je plaćala Hitlerova propagandna mašinerija. Ipak to je bila izuzetna pojava, veštački organizovana, koja nije našla odziv u širim slojevima srpskog i hrvatskog stanovništva Vojvodine.

Starija generacija Jevreja u Mađarskoj zaista je sebe smatrala u velikoj većini Mađarima. Ali nova generacija, školovana u školama sa srpskohrvatskim jezikom (jer po jednoj zakonskoj odredbi iz 1923. godine mađarske škole su mogla pohađati samo lica mađarske narodnosti, Jevreji su bili smatrani kao narodna manjina koja je u nedostatku svoje škole mogla pohađati samo srpskohrvatske) izjašnjavala se mahom kao Jevrejin ili Jugosloven. Ovo je razumljivo kad se ima u vidu da su oni i u školi i van nje uživali ravnopravnost, a s druge strane bili odbijani od mađarske asimilacije besomučnim antisemitizmom u Mađarskoj.

No, ni Bačka nije mogla biti izuzeta od opisanih zbivanja. Položaj Jevreja i ovde je postajao sve teži i bezizlazniji. Ova bezizlaznost je lepo ilustrovana u pismu (navedenom u radu Dušana Jelića u fusnoti br. 63 koje je omladinac Tibor Polak uputio roditeljima pre nego što je oktobra 1942. iz subotičkog zatvora odveden u Ukrajinu sa kažnjeničkom četom: »Pitam vas kakva bi me budućnost očekivala kad bi stanje ostalo ovakvo kakvo je... Zanat ne bih mogao da izučim pošto sam Jevrejin, ne bih mogao da se zaposlim ni na intelektualnim poslovima... preostalo bi mi samo jedno, da se odam torbarenju i sitnoj trgovini kao i svi Jevreji koji nemaju novca. Dakle, pre nego što sam počeo ono što sam započeo, dobro sam o svemu razmislio. Najzad sam se odlučio (još u Beogradu). Uvideo sam da nejednakost među ljudima neće moći dugo da potraje... Sad otprilike imate čitavu predstavu o meni u toku poslednje dve godine... Bio sam načisto s tim da ću kad-tad dospeti u zatvor... To nije ni tako strašno, samog sebe treba žrtvovati za bolju budućnost. Kao što i sami znate, u današnje vreme odlučuje se o sudbini čovečanstva... Verujte da oni milioni ljudi koji se danas bore za to, u svim krajevima sveta znaju zašto se bore i stradaju...«

Posle okupacije Bačke 1941. godine od strane fašističke Mađarske položaj Jevreja je pravno uzevši postao teži nego u ostaloj Mađarskoj, jer je u Bačkoj bila vojna uprava koja je preduzimala naročite mere protivu Jevreja, još više protivu Jevreja-omladinaca, iako te mere, pored sve njihove okrutnosti, ipak nisu bile tako drastične i radikalne kao u Nedićevoj Srbiji i Banatu i u tzv. Nezavisnoj državi Hrvatskoj. I zaista, između dva rata u Bačkoj je postojao intenzivan jevrejski omladinski život, a i u Komunističkoj partiji, kao članovi, simpatizeri i saradnici uzimali su nesrazmerno velikog učešća. Stoga je razumljiva besomučna hajka okupatora protiv Jevreja a naročito jevrejske omladine, ali i razni vidovi borbe te omladine.

Stoga napor Dušana Jelića da opiše borbu Jevreja u Bačkoj za vreme okupacije zaslužuje priznanje preživjele jevrejske zajednice u Jugoslaviji.

Summary

INTRODUCTORY REMARKS TO THE CONTRIBUTION OF DUŠAN JELIĆ

As a supplement to the work of Dušan Jelić and with a purpose to throw more light on the facts and events given and set forth in that writing, professor Gams describes, in wide general terms, the social status of Jews in Central Europe between the two world wars, particularly in Hungary to which Bačka belonged until WWI, as well as in the former Yugoslav kingdom. The causes of antisemitism in the countries of Central Europe which lost the war are particularly pointed to. This is elaborated in more details with regard to Hungary where the role of Jews before WWI was considerable and positive, and where after the peace treaty of Trianon the responsibility of the imaginary guilt for the historic catastrophe and social crisis was thrown on Jews. Further, the social conditions in the former Yugoslav kingdom are referred to, more particularly the difficult economic situation and the unresolved national question. Antisemitism did not make its appearance felt here, at least not to a considerable degree, but the situation of the Jewish youth became hopeless for all the same because Yugoslavia could not avoid either the social and political currents of Central Europe which paved the way for fascist movements and national-socialism. The Jewish youth in Yugoslavia sought the way out in the left oriented zionist movements and in the Communist Party of Yugoslavia the program of which offered prospect for final solution of the Jewish question.